

Записки Кирпатого Мефістофеля

Володимир Винниченко - бунтар української літератури початку ХХ століття. Він спровокував чимало інтелектуальних конфліктів, та водночас побудував неймовірну літературну й політичну кар'єру. Винниченко став популярним драматургом, автором романів, статей, мемуарів, а в 1917 році очолив Генеральний Секретаріат Центральної Ради.

«Записки Кирпатого Мефістофеля» - роман морального експерименту, у якому чи не вперше в українській літературі відверто аналізуються стосунки між чоловіком і жінкою. Герой, який хоче позбутися власної дитини, бо не бажає бути батьком. Жінка, яка відмовляється робити аборт. Небажана дитина, що зрештою стає психологічним прихистком для головного героя. Автор тестує своє кредо «роби, що хочеш, коли тебе не мучать докори сумління» та шукає межі особистої свободи у стосунках.

Про серію «Неканонічний канон»

Міркуючи про канон української літератури, в пам'яті спливають лише кілька прізвищ зі шкільної програми - Шевченко, Франко, Нечуй-Левицький. Хоча насправді цей перелік значно більший та різноманітніший.

Перед вами серія «Неканонічний канон», за допомогою якої ми хочемо поговорити про всіх тих, кого ми не знали, чиї тексти ми читали, не розуміючи контексту тогочасної реальності. Перед вами серія, покликана перевідкрити знайомих незнайомців. У ній ви знайдете цілий спектр українських авторів та їхніх творів - від Підмогильного і Багряного до Хвильового та Йогансена, від вишуканого інтелектуального роману до динамічного пригодницького, від новаторської урбаністичної прози до психологічних текстів.

Кожен текст супроводжується ключами для прочитання від українських літературознавців. Вони розкажуть, на що варто звернути увагу, і допоможуть подивитися на тексти українських класиків по-новому.

неканонічний канон:

● **ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО.**

Записки кирпичного Мефістофеля

● ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО.

Записки Кирпатого Мефістофеля

вішла
Київ · 2024

УДК 821.161.2-311.1
В48

Винниченко Володимир
В48 Записки Кирпатого Мефістофеля : роман / Володимир
Винниченко; упоряд. і передм. Віри Агеєвої. — К. : Віхола, 2024. —
328 с. — (Серія «Неканонічний канон»).

ISBN 978-617-8178-36-9

Володимир Винниченко — бунтар української літератури початку ХХ століття. Він спровокував чимало інтелектуальних конфліктів, та водночас побудував неймовірну літературну й політичну кар'єру. Винниченко став популярним драматургом, автором романів, статей, мемуарів, а в 1917 році очолив Генеральний Секретаріат Центральної Ради.

«Записки Кирпатого Мефістофеля» — роман морального експерименту, у якому чи не вперше в українській літературі відверто аналізуються стосунки між чоловіком і жінкою. Герой, який хоче позбутися власної дитини, бо не бажає бути батьком. Жінка, яка відмовляється робити аборт. Небажана дитина, що зрештою стає психологічним прихистком для головного героя. Автор тестує своє кредо «роби, що хочеш, коли тебе не мучать докори сумління» та шукає межі особистої свободи у стосунках.

УДК 821.161.2-311.1

Текст звірено за виданням:

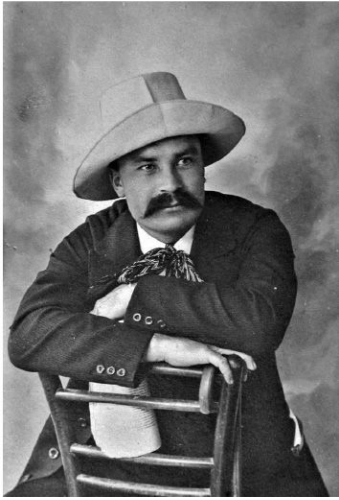
Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля. — Харків; Київ: Книгоспілка, 1930.

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій
формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва
і правовласників відтворювати заборонено.

© Віра Агеєва, упорядкування і передмова, 2023

© Володимир Гавриш, обкладинка, 2023

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2023

КЛЮЧ ДО РОЗУМІННЯ ТЕКСТУ: ЧОМУ УКРАЇНСЬКИЙ МЕФІСТОФЕЛЬ КИРПАТИЙ?

Володимир Винниченко справді був *enfant terrible* доби українського модернізму. Він споневажив шановані святощі, порушив усталені норми, спровокував чимало конфліктів, і, попри те, спромігся стати не лише одним із зачинателів вітчизняного урбаністичного роману та жанру антиутопії, неймовірно популярним драматургом, а ще й творцем нової екстравагантної моралі «чесности із собою». «З фаху свого тираноборець», тобто у слововжитку тієї епохи, нелегал і «професійний революціонер», зробив також політичну кар'єру, очоливши 1917 року Генеральний Секретаріат Центральної Ради.

Десятки романів і п'єс, багатотомний щоденник, мемуари, статті — і в багатьох текстах ідеться таки ж про потребу бути чесним із собою. Кредо нової етики сформульоване ніби просто: «Роби, що хочеш, коли тебе не мучать докори сумління». Тільки так зостанешся чесним із собою та вільним від влади зіпсутого суспільства. Пікантності тут додає ще й те, що Винниченко кілька років учився в університеті Святого Володимира на... правничому факультеті, тож мусив добре розуміти нежиттєздатність такої етичної системи. Знаменита формула мала насамперед епатувати зненавиджених буржуа, бо у своїх творах письменник якраз переважно демонструє крах застрашливого теоретичного постулату й торжество глибинних людських почувань та інстинктів.

Датовані 1916 роком «Записки Кирпатого Мефістофеля» належать до його романів морального експерименту. Автор і сам не боявся ставити досліди на собі, то захоплюючись нудизмом і вегетаріанством, то втікаючи від цивілізації в сільську землеробську ідилію. Постає головного героя, успішного київського адвоката Якова Михайлюка, можна сприйняти як, сказати б, паралельну біографію, проєкцію кар'єри, якої й зрікся письменник. Михайлюк у юності віддав данину романтиці революції, але згодом знайшов власну нішу в соціумі,

який мріяв зруйнувати. Про минуле розповідає (а текст написаний від першої особи) ніби й без жалю чи каяття; так чи так — перед нами тепер Кирпатий Мефістофель. Мефістофель, бо, як і класичний спокусник, любить випробовувати міцність людської віри в добро. Яків Васильович, здається, став колекціонером межових ситуацій та екстремальних досвідів. Але чому Кирпатий? Не лише через форму носа, а ще й через непослідовність у служінні злу. Радше йому хотілося б утвердитися в торжестві світлих сил, однак ілюзіями себе тішити не хоче. Насправді його інтерес до людей годилося б вважати письменницьким, однак принаймні в романному сюжеті про мистецьку кар'єру не йдеться.

Один із перших епізодів, у якому розкривається колекціонерська пристрасть нашого спокусника, — це зустріч із колишнім соратником по партійній роботі. До успішного, впевненого в собі Михайлюка приходить змучений злигоднями Нечипоренко: щойно звільнений після багаторічного заслання, він просить допомогти з якоюсь посадою, бо тяжко бідує з родиною. Колись він «царював на мітингах» і викликав повсюдну повагу. Але за нових обставин постає зніченим маргіналом, доведеним до межі вбогости запобігливим прислужником, залежним від ласки пана. Успішний Михайлюк бачить у Нечипоренковій долі ніби варіант власної, якої уникнув, хоча заплачена ціна іноді видається йому завеликою, а докори сумління все ж озиваються.

Адвокат роботу обіцяє: «Так би мовити, дипломатичного характеру. Треба, розумієте, поїхати в один город і вмовити одного чоловіка, що абсолютної істини на світі немає і що світ є не що інше, як тільки наша уява. [Ось ще один пародійний пасаж, алюзійний щодо суб'єктивістських філософських течій, які пристрасно дебатовалися на рубежі століть. — В. А.] Простішими словами, дорогий мій, треба, щоб цей чоловічок змалював на суді деякі речі так, як ми їх уявляємо собі. А щоб це легше було зробити йому, ви допоможете йому. Це все ж таки праця — направляти свою уяву по іншому напрямі. А кожна праця оплачується. Агітатор із вас добрий, і вам це легко буде зробити. Як ви на це, га?». Підлість пропозиції не приховується, а рішуча відмова з вигляду жалюгідного й зломленого приятеля Михайлюка таки дуже радує.

Принаймні для його гостя бути чесним із собою означає не спокушатися злом і пам'ятати про докори совісти.

А наш експериментатор незворушно вислуховує Нечипоренкові звинувачення і нагадування про ідеали молодости, на висоті яких не всі вміють утриматися. Звичайне ніби, трохи аж надто пафосне протистояння ідеаліста й негідника, однак же найцікавіше далі. Бо невдовзі Яків Васильович влаштовує знедоленого прохача на гарну посаду, віддячивши за послугу власними грішми, і зберігає своє добродійство в таємниці. Згодом він регулярно передаватиме гроші знову відправленому на заслання колишньому соратнику. Отже, спокусник Мефістофель був радий переконатися, що закони добра ще не всіма розтоптані, а зло таки не всепереможне.

Середовище революціонерів, яке він дуже добре знав ізсередини, під пером Володимира Винниченка не аж таке однозначно героїчне. Письменника цікавлять не лише ідейні, але й психологічні причини, які змушували зробити саме такий життєвий вибір.

І йому самому, і всій його генерації складно було поєднати соціальну та національну складову визвольного руху, захоплення марксизмом — і боротьбу за українську державність.

У романі йдеться про перше десятиліття нового, ХХ століття, коли народовольська романтика вже стала набутком історії, а українська молодь почувалася дезорієнтованою. Схожі інтонації звучали тоді, до прикладу, і в неймовірно популярних «Айстрах» Олександра Олеся, з їхнім мотивом побитих передсвітанковим морозом квітів, які сприймалися символом занепащеного, незреалізованого покоління. І, ще виразніше — у датованому 1900 роком «Епілозі» Лесі Українки:

Старі мечі поржавіли, — нових
ще не скували молодії руки.

Усе затихло в заціпенінні, не було ідей, які поривали й захоплювали:

Порікування дрібних камінців
наводило оспалість і досаду;
минув час оргій, не було вінців,
і на вино не стало винограду.

Без цього контексту (до речі, цікаво розглянутого в романі Віктора

Домонтовича «Доктор Серафікус») не зрозуміти позицію Кирпатого Мефістофеля, його ставлення до минулого. Михайлюк із тих, хто від «гріхів молодости» відрікся, хоча свого часу був найзапальнішим агітатором і вмів переконати слухачів. Однак у старшому віці його, здається, більше цікавлять ненасильницькі методи й способи поліпшення недосконалої світобудови.

І з художніх текстів, і зі щоденників Володимира Винниченка знаємо, що він глибоко й послідовно переймається проблемами реформування патріархальної сім'ї.

Тож Мефістофелеві оцінки незрідка пізнаються як авторські, суголосні зі щоденниковими роздумами письменника. І сама «чесність з собою» найчастіше вивіряється у родинних стосунках. Патріархальний шлюб видається страшною в'язницею, у яку люди потрапляють на довічний термін. Тюрма може бути галасливою й скандальною, часами, навпаки, її опановує безмовна байдужість і затамована взаємна ворожість, але щасливих варіантів у Винниченка немає ніколи.

У «Записках Кирпатого Мефістофеля» оповідач стає свідком таки пекельного розладу подружжя, коли двоє людей руйнують не лише життя одне одного, але й майбутнє дітей.

Приват-доцент філософії Панас Павлович з'являється у мешканні Михайлюка, ніби вирвавшись із якогось ворожого полону. Знавісний, п'яний, з незастебнутими гудзиками й обличчям, яке «здається пожованим, брудним і дурноватим». Вимагає негайно почати процес розлучення, бо дружину, яка багато років тероризує його, а тепер ще й шантажує жінку, котру наш філософ щиро кохає, терпіти більше не годен. На всі доводи про неможливість мешкати разом і про потребу по-новому облаштувати життя благовірна Панаса Павловича посилається на священне кредо: «Я стою за незломність шлюбу».

Причому Винниченків персонаж розглядає свій випадок радше як типовий для тодішнього середнього класу. «Запевняю вас, запеvняю! Що таке наші жінки, жінки професорів, відомих адвокатів, письменників, лікарів, інженерів, як не паразити, як не досмертні грабіжники своїх чоловіків, як не павучихи, що пожирають своїх самців?»

Звинувачення жорстокі та й, може, не в усьому справедливі, але рубіж століть — це якраз доба, коли структура старосвітської родини

починає стрімко мінятися. Жінки виходять у публічний простір, починають здобувати вже фахову освіту, а не вишкіл у пансіонах благородних панянок, де готували до кар'єри нареченої й господині. В 1896 році перша українка, Софія Окуневська, отримує університетський диплом лікарки у Цюриху (єдиний натовді заклад, куди приймали жінок). Започатковується мережа навчальних закладів для «другої статі», вона завойовує позиції на ринку праці. Згодом ці процеси неймовірно прискорить Перша світова війна, коли дружини й сестри вимушено зайняли посади мобілізованих і виявили, що непогано дають собі раду. Жінка біля домашнього вогнища ставала все очевиднішим анахронізмом.

Панас Павлович вважає себе заручником, жертвою хатньої тиранії. Громадська думка одностайно засуджує бажання створити нову сім'ю, не останньою чергою тому, що беспорядна покинута жінка не матиме засобів до існування. Натомість насильство за ширмою благопристойного шлюбу швидше замовчують і сприймають як даність: тут уже жінці нема до кого апелювати про пониження й побої, бо її саму швидше звинуватять, аніж підтримають.

Володимир Винниченко не боїться представляти своїм читачам несподівані, деє навіть застрашливі гендерні інверсії, деконструювати базові коди класичної реалістичної літератури XIX століття. Саме він виявився одним з найсміливіших та найбезоглядніших у перегляді того, що психоаналітична теорія називала перебільшенням материнського інстинкту та материнського авторитету в традиційній культурі.

З одного боку, відданість дітям і піклування про них проголошувалися чи не вродженою, апріорно даною рисою, а «недостатність» жертвовної відданості перетворювала жінку в очах загалу майже що у відразливого монстра. Водночас владна мати часто нівечила долі своїх дітей, позбавляючи їх права вибору, добиваючись непотрібного тотального контролю просто тому, що поза цією родинною владною роллю у неї ніяких інших варіантів самореалізації не існувало.

Винниченко багато говорить про нові моделі відповідального батьківства. В романі його герой власний досвід одразу ж універсалізує: ««Любов матері, любов матері, любов матері, ах, любов матері!» Та брехня! Батьки, так-так, батьки більше, дужче, благородніше люблять своїх дітей. От візьміть, пригадайте сім'ї своїх

знайомих, от візьміть, і ви побачите, що батьки люблять, посправжньому люблять, а матері тільки по-собачому». Це «по-собачому» мало б означати, що жінка дбає переважно про тілесні, побутові потреби дитини, але мало чим може допомогти, коли йдеться про соціалізацію й опанування простору поза домашнім обширом, бо й сама не знає законів його функціонування й почувається заляканою маргіналкою.

До того ж діти часто стають зняряддям у боротьбі дорослих за сфери впливу. Змучений домовою війною філософ Панас Павлович застерігає приятеля. «Ах, голубе, ви щасливий чоловік, — каже він, трохи заспокоївшись: — Ви не знаєте, що то таке бути батьком. Ви не знаєте, що то за страшне чуття, як воно не піддається ніякій контролі, ніякій логіці. Чорт його знає, що за сила! Я вам заздрю: вільний, самотній, незалежний. Ніколи не майте дітей, а коли захочете мати, то... будьте обережні, ох, будьте обережні!» Так ніби йдеться про якусь катастрофічну загрозу.

«Страшну», ірраціональну силу продовження роду Володимир Винниченко демонструє часто. Відсутність дітей для його персонажів здебільшого стає мало не obsesивною проблемою. Ось і в «Записках Кирпатого Мефістофеля» всюдисущий фланер Михайлюк підглядає, як у київському парку обраниця Панаса Павловича, шляхетна красуня Олександра, грається з чужими дітьми, пригощаючи їх ласощами. Її мрії про материнство перекреслює патріархальний припис непорушності «святого таїнства» шлюбу, хоч би той шлюб обернувся-таки катастрофічними бідами. А в пізнішій драмі «Закон» схожа сцена в парку розігрується вже за участі чоловіка. Якраз у «Законі», з його екстравагантним, як на початок ХХ століття, сюжетом про сурогатне материнство, могутність інстинкту продовження роду продемонстровано найвиразніше. Сильна жінка, Інна, хоче взяти свою долю у власні руки: коли не може народити дитину, то заплатить комусь за послугу. Трагікомічні сценки, в яких вірна дружина змушує свого вайлуватого, інфантильного чоловіка залицятися до секретарки, мало не свічку тримає, коли вони кохаються, — таки знахідка драматурга. Але у фіналі вся блискуче зрежисована багатогодівка валиться. Біологічна мати категорично відмовляється віддати немовля, батько після нетривалих вагань іде «на голос» новонародженого, а нездалій комбінаторці застається тільки визнати свою поразку

в протиборстві зі всемогутнім природним **законом** і згодитися на запропоновану кругосвітню подорож.

Відколи жінка ставала все вільнішою у стосунках поза домом, чоловіки почали частіше перейматися правом власности, вимагаючи певности щодо свого батьківства. Для Винниченкових прихильників сексуальної революції ці сумніви обертаються ненастанною мукою. Дозволяючи «сильній» статі необмежену свободу вибору партнерок, вони ладні чи не замкнути дружин у келіях, аби лиш знати, що діти продовжують таки ж їхній рід. От і наш Кирпатий Мефістофель ходить назирці за маленьким сином приятеля, з дружиною котрого яось переспав, усе шукаючи подібності Андрійка із самим собою. Але природа лукава: раз хлопчиків ніс видається достоту «Мефістофельським», а назавтра — геть несхожим. І ніяких доказів адвокатові тут не допевнитися. (Уже в наступному мистецькому поколінні, у двадцяті роки, ця Винниченкова проблематика стане об'єктом вишуканої модерністської пародії. Так, Микола Куліш просив постановників «Народного Малахія» гримувати виконавця головної ролі Амвросія Бучму «під Винниченка», аби глядачеві очевиднішою відкрилася пародія на спроби витворити «нову людину» з новою таки ж мораллю: і Яків Михайлюк, і Малахій Стаканчик цим переймалися, причому обидва десь брали на себе функції Бога, у смерті якого впевнював своїх сучасників духовний батько європейського модернізму Фрідріх Ніцше. Того ніцшевської надлюдини пробував до себе приміряти і Кирпатий Мефістофель, то інша справа, чи завжди вона йому пасувала. А найбільш серйозним і беззастережним у питанні запевненого батьківства й убезпечення від жіночої невірности став знаменитий герой Віктора Домонтовича. Доктор Серафікус в однойменному романі запраг мати дитину... «зовсім не турбуючи у цій справі жінку». Маючи лише досвід гомосексуальних стосунків, він повірив у можливість магічного зачаття, прикметник «вагітний» безпроблемно вживав у чоловічому граматичному роді, а запеклу мізогінію плекав якнайпослідовніше.)

Родина розглядається як середовище, у якому важливими стають владні стосунки, колізії сили й слабкості, а за інструменти й засоби підпорядкування іноді ведеться виснажлива повсякчасна боротьба.

Найсильнішим аргументом у суперечках між непримиренними домашніми ворогами у Винниченкових сюжетах не раз стають спроби

викрадення дітей. Їх трактують як власність і водночас як потужний важіль психологічного тиску. Навіть приват-доцент університету, філософ-гуманитарій не бачить у такому вчинкові чогось забороненого. У хатній війні всі засоби добрі. І ось двоє освічених, інтелігентних чоловіків (те, що йдеться про філософа й адвоката, надає ситуації особливої пікантності в контексті діагностики хворої цивілізації, а водночас і випробування нової моралі, яка мала би бути кращою за стару) вриваються в квартиру, брутально вихоплюють переляканого Діму, змушеного обирати між мамою й татом, і вважають за можливе розпорядитися майбутнім хлопчика на власний розсуд. Аргумент Панаса Павловича, що дружина-міщанка (під поняття міщанства тоді підпадали найбезневинніші речі, аж до квіткових вазонів на підвіконнях) не зможе належно виховати сина, не надто переконує, бо він так само не створює належних умов. Не може не дивувати й готовність пожертвувати вже й так нібито «зіпсутою» Галею: виглядає, донька менше важить для порятунку батьківської гідності.

Утім завжди залишатися безстороннім спостерігачем і колекціонером Винниченковому героєві не вдалося, він мусив переконатися, що межі свободи визначаються для людини самою її тілесністю. У Винниченковому щоденнику знайдемо численні роздуми про те, що сучасна родина стає дисфункційною і потребує реформування. Для позначення сексуальності автор навіть придумав окремий графічний символ. Виношував і плани написати роман, цілковито присвячений саме проблемам шлюбу. Деякі щоденникові уривки виявилися якраз заготовками до «Записок Кирпатого Мефістофеля».

У любовний трикутник тут введено двох жінок, одна з яких ніби не має жодних шансів боротися за прихильність самовпевненого нарцисичного Михайлюка. Він саме переживає піднесене кохання. Зустрівши в середмісті Києва красуню в білому капелюсі, спершу домагається її прихильності чи не зі спортивного азарту. (Сцена знайомства написана знов-таки з винятковим пародійним іронічним блиском. Мефістофель хоче зіграти шаблонну роль романтичного коханця під балконом прекрасної дами; бракує хіба серенади під гітару, яка розбудила би всіх сусідів на Маріїнсько-Благовіщенській. Однак же нічне чатування спричинює не лише сердечні муки: хочеться спати,

допікає голод, болять ноги від незручної пози, та ще й треба відкуплятися від набридливих двірників.) Виявилось, що можна зректися романтичного слововжитку, відмовитися від пафосу, але вберегтися від стріл підступного амура не вдається сливе нікому. Він називає дівчину «Білою Шапочкою» і сподівається від цього кохання душевного оновлення, обнадійливих змін самого свого ества. Та що там, задумується навіть про професійну етику, про те, чи може адвокат захищати клієнта, погляди й цінності якого не поділяє, як і про потребу відмовлятися від брудних судових справ. Усе ніби має закінчитися щасливо, на перешкоді цьому взаємному коханню нічого не стоїть. Далі сюжет, проте, розвиватиметься за законами бульварного, а не психологічного роману.

Білій Шапочці протистоїть «дама в чорному». Навіть їхнє знайомство самому оповідачеві здається розіграним за законами низькопробного жанру. Оце вміння персонажа спостерігати себе збоку й оцінювати власні дії ніби стороннім незацікавленим поглядом якраз і стає в романі Володимира Винниченка потужним засобом іронії, яка зрівноважує іноді задовгі теоретизування. Михайлюк бачить на вулиці жінку, що свариться зі своїм малим сином, хлопчина кидає їй в обличчя образливі слова і в нестямі біжить, не помічаючи трамвая. Чоловікові якимось дивом вдалося встигнути вихопити жертву з-під коліс. «Цей мій «геройський» учинок, чисто як у бульварних романах, служить добрим приводом до знайомства. Я рекомендую дамі, дама мені, й ми, гаряче обмірковуючи всі можливі наслідки необережності Кості, її хлопчика, жахаючись і щохвилини зиркаючи на нього, помалу йдемо вулицею».

Знайомство переростає в не надто обтяжливий флірт, а спостерігаючи за невпорядкованим існуванням жінки, котра сама виховує сина, несвідомо калічачи його вдачу постійними докорами, істериками й скандалами, раціональний адепт «чесности з собою» й відповідальної поведінки не раз дякує долі, що не він батько цієї дитини.

Героям, котрі вибудовують жорсткі раціональні структури й сподіваються вбгати життєве розмаїття у їхнє прокрустове ложе, письменник завжди готує жорсткі й апріорі програшні випробування.

Інстинкти й почуття троцять теоретичні побудови, не лишаючи каменя на камені.

Серед найсильніших емоцій Винниченко здебільш вирізняє материнську. Вона буває й руйнівною, і спасенною, але чи не завжди визначальною для розв'язки екстравагантних сюжетів. А затягується тугий вузол у кількох його творах появою небажаної дитини. Сама небажаність іноді визивно й беззастережно прокламується, а іноді інфантильного батька швидше можемо засуджувати за «ненадання належної допомоги». Останній варіант розігрується у найвідомішій, очевидно, Винниченковій п'єсі «Чорна Пантера і Білий Медвідь». Там батьківські почуття підпорядковуються мистецькому служінню: художник Корній Каневич вважає, що його мистецтво — над усе, сім'я — лише засіб, тож продавати незакінчену картину задля порятунку хворого немовляти категорично відмовляється. В обстоюванні естетичних вартостей і пріоритету краси він принаймні послідовний аж такою мірою, що пропонує дружині здобути гроші, продавши своє тіло. Рита на таку жертву не спромоглася, дитина помирає, і ось тоді осиротіла мати перетворюється на Немезиду, отруївши себе й чоловіка та порізавши на шматки ненависне полотно.

У Кирпатого Мефістофеля все складається прозаїчніше. Він сподівався відкупитися, заплативши за аборт, але лікарі відмовилися від операції з міркувань загрози для життя жінки. Появу немовляти гордий ніцшеанець сприймає як споневаження власної гідності й наругу над свободою вибору. Він цієї дитини не хотів, це насильство, а насильству можна протистояти будь-якими засобами. До того ж Клавдія Петровна не цілком відповідає й важливим для Мефістофеля критеріям психічного здоров'я. У стосунках із сином вона виглядає швидше невротичною особистістю. Зацікавлений філософією й поетикою натуралізму, Винниченко охоче застановляється над колізіями спадковості, а турбота про здорових нащадків стає значущою складовою «чесного з собою» героя. Народжувати дітей треба зі старанно вибраною партнеркою, аби не засмічувати генофонд людства. Модна наука євгеніка, серед іншого, премудро доводила тоді, що жінкам, котрі здобувають освіту, треба рішуче заборонити мати дітей, бо вони виснажують життєві сили інтелектуальними заняттями й тим самим сприяють деградації майбутніх поколінь. Та й загалом дарвіністська психіатрія була певна, що істерія передається лише по жіночій лінії (її й називали тоді «хворобою дочки») й відповідні діагнози уникала ставити чоловікам.

Оте саме «роби, що хочеш, коли тебе не мучать докори сумління» спонукає Мефістофеля діяти рішуче. Сцена задуманого дітовбивства знов же усвідомлено цитатна, інтертекстуальна. Михайлюк тримає голе немовля перед потоком морозного повітря з розчиненого вікна, сподіваючись, що такого випробу неочікуваному нащадкові не витримати. Але хлоп'я лише перечхало застуду, і тут уже батько-садист розмірковує, чому ж героєві Мопассана схожа акція вдалася успішно. Довелося повторити спробу, і тоді емоція враз руйнує раціональну схему. Лякаючись викриття, невдатний експериментатор притискає голе тільце до грудей — і враз упевнюється, що нічого дорожчого за цю крикливу істоту в нього немає і не буде. Добро і зло самі по собі розрізнилися на шкалі вартостей, мабуть, під впливом суто тілесного відчуття й досвіду, і, можна думати, у цей момент Яків Михайлюк остаточно позбувся мефістофелівської частини свого ества. Одна справа давати поради ближнім, а інша — самому переступити заказану межу. Окрім інстинкту чи, в іншому слововжитку, любові до дитини, його, можна думати, спонукала до одруження з «чорною дамою» Клавдією Петровою ще й вірність одному з постулатів чесноти з собою, адже йшлося про нову мораль, яка оздоровить хворий, занедбаний соціум.

У можливостях насильницького перевороту й захоплення влади він, пригадуємо, розчарувався, обстоюючи потреби реформування суспільних інститутів, насамперед сім'ї.

Тож відповідальне батьківство мусило стати усвідомленим і **вільним** вибором якраз отієї пошукуваної нової людини.

Та й Біла Шапочка зреклася свого кохання, не бажаючи знедолювати дитину. Отже, у фіналі роману йдеться вже не про сваволю й необмежене право вільного вибору, а про взаємну відповідальність. На принципі «роби, що хочеш, коли тебе не мучать докори сумління» суспільство могло б існувати лише за умови, — цілковито, зрозуміло, нереалістичної — якби всі ми були ідеальними людьми з глибоко вживленими моральними нормами. Врешті, такі норми пропонувало християнство, яке за визначенням мало об'єднувати (навіть етимологічно *religio* — це зв'язок) громаду. Але в ситуації, коли Бог помер і ніякі цінності більше не згуртовували європейців, творці нових систем наштовхувалися на сенси складності, які годі було враз

збагнути, тим більше справитися з їхніми викликами.

Творець концепції абсолютної свободи вибору визнав у фіналі експерименту поняття відповідальності, як і те, що сексуальна революція та реформа патріархальної сім'ї пов'язані з культурною роботою й поступовими змінами на всіх рівнях суспільного організму. Вкрасти дитину простіше, ніж її виховати. Яків Михайлюк обирає врешті еволюційний, а не революційний варіант. Ні, дива не сталося, «чорна дама» не стала його великим коханням. Але синові батько розповідає вечорами казку про Білу Шапочку. І спільні вечори стають найщасливішими у його житті. Принаймні це хай не аж таке вже неймовірне щастя не ґрунтується на злочині. Більшого Кирпатий Мефістофель досягнути не зміг.

Віра Агеєва

ЗАПИСКИ КИРПАТОГО МЕФІСТОФЕЛЯ

За цим [посиланням](#) ви можете перейти на карту з київськими маршрутами Кирпатога Мефістофеля, а позначки на початках деяких абзаців книжки перенесуть вас у місця, де любив гуляти головний герой.

В розчинене вікно потягає розталою корою дерева й кислим, вогким духом водянистого, весняного снігу, що ріденько чвакає під ногами. Табачний дим, розділений течією повітря, незадоволено клублячись, розріджується. Чути, як дзвонять у Софійському соборі великопосним, задумливим дзвоном. Там, у соборі, тихо тріскотять свічки, пахтить вільгістю стін, під банею високо вгорі лунає монотонний голос дячка.

Весна — паскудний час, неспокійний, розхристаний, безглуздий. Вечорами тільки й можна робити, що грати в карти. Тут принаймні знаєш, у чому річ. За одну ніч гри можеш пізнати все минуле й майбутнє своїх партнерів.

Ось Карачапов: він здатний схопити людину, що попала в скрутне становище, взяти її за горло й душити доти, поки ні копійки не лишиться в неї. Робитиме це серйозно, з діловитою пикою, мовчки, строго, поважно.

Клапан — боягуз, хапа дрібничками. Схопивши, озиряється, біжить у куточок і там наминає свій маслачок. Окрім маслачків, ні про що не мріє.

Сосницький гасає в різні боки. Коли ведеться йому, може кинутись у воду й, ризикуючи життям, рятувати другого. Коли погано з ним — може підставити ніжку приятелеві і знаходити для себе сатисфакцію в біді його.

Мені приємно заманути чоловіка на саму гору й зіпхнути його вниз. І той момент, коли в очах, поширених надією й захватом, блискає жах — є найкращий. Приємно, коли увага застигає, й ти обережно, м'яко повертаєш його в той бік, який тобі потрібний. А він усміхається

й гадає, що сам іде, «сам іде»! От за це ще можна багато дати: коли ти так запанував над ним, що він уже й не помічає того.

Сосницький бере в мене вже шосту сотню. Він більше не хоче ризикувати. Тепер він гратиме з розумом. Банк нароста. Це вже справжня гора. Але Сосницький по камінчику, як Клапан, довбає і з усіх сил тримає себе, щоб не кинутись на неї з криком «ура!». Він, недбало розсівшись, ставить малесенькі ставки — його не обходить гора. Мене ж тягне вивести його на неї.

— Ну, Сосницький, давай у кумпанії? Га?

— Ні, мерсі.

— Що, волієш по гривеничку зароблять? Розсудливо. Катай, серденько, катай, принесеш діткам гостинчика. Ну, кинь дурниці! Удвох же, кажу тобі. Ну бо!

Сосницький раптом плигає:

— Давай, кат його мамі! Скільки там? Карачапов, бережіться!

Він сідає рівніше, зачісує обома руками жовту гриву й гупа рукою по столі. Він от-от на самісінькій горі. Тоді я замислююсь і кажу:

— Ні, здається, момент не дуже добрий, треба, мабуть, подождати.

— Що?! Ждати? Чого?!

— Кращого моменту. Тепер не можна.

— Ех, ти, боягуз! Сам іду!

— Як хочеш, не раджу.

— Начхав я на твою раду. Скільки в банку?

Він сам іде!

А побіч, за столом із закусками, сидить оцей обгризений Нечипоренко. Немов не помічаючи сам, часом бере вилкою то гриб, то шматочок ковбаси, й їсть. А щелепи йому десь аж корчить, і хочеться кинутись, виючи, на їжу й обома руками пхати її в себе, сопучи та здригуючись від насолоди.

Іноді він підходить до нас і дивиться на сотняні папірці, які ми пересуваємо один до одного. На його синюватих, голодних губах грає запобіглива і в той же час вибачлива посмішка старого ідейного інтелігента. І весь вигляд у нього старий, ідейно-інтелігентний: скудовчена, мишачого кольору, кучерявенька борідка; попелясті пасмочки волосся на висках і потилиці; неохайний, обшарпаний піджачок та вишивана сорочка з якоюсь стьождкою, замість краватки; на ногах короткі штани, з-під котрих видно руді

халяви чобіт, які тепер іще носять, здається, тільки батюшки. Серед нас, серед наших ретельно поголених облич, бездоганних комірців, строго вигладжених бриж на штанях, лякованих черевиків, він робить вражіння не то псаломщика, не то прикажчика з економії. І здається, що він сидить тут для того, щоб дочекатись, коли пан увільниться й дасть йому інструкції. Тоді він візьме свій клуночок, що лежить десь у кухні, суковату палицю й пішечки почимчикує на вокзал, жаліючи п'ятака на трамвай.

А колись же він царював на мітингах, і ця скудовчена борідка, ці пасмочки на потилиці викликали повагу. Неохайність і вбогість одержі були потрібні, необхідні. Колись робітники напам'ять учили проклямації, написані цією рукою, що тепер так несміло і злодійкувато посилає в рот на виделці смачні гриби.

Він чекає на мене. Я сказав, що можу добути йому роботу. В нього дома «жіночка та двійко маленьких», як він із грайливою усмішечкою довів до моєї відомости й, мабуть, обливаючись соромом за цю усмішку. Вже два тижні, як вони прибули з заслання, а він ніде не може знайти роботи. Так-так, я запропоную йому роботу.

Коли Сосницький зривається згори й потім понуро сидить, мені стає нудно. Ми граємо цілу добу. Це може остогидіти.

Я закидаю руку назад, беру з столика телефонну трубку й викликаю Соню, не перестаючи грати. На Сосницького я не дивлюсь, але бачу, як його рухи стають важкими та занадто рівними, — так буває з людиною, яка пильно слухає і в той же час щось робить.

— Соня? Здорова! Так, це я... Нешвидко. А втім, не знаю. Твій чоловік програє, а я виграю. Йому в коханню ведеться, а мені ні. Але це давно вже відомо... Сосницький, твоя жінка питає, коли ти прийдеш додому?

— Сподіваюсь, сьогодні.

— Сподівається, сьогодні. А я прийду зараз. Даси мені чаю? Чудесно. Ну, поки що бувай!

Кладу трубку й заявляю:

— Панове! Ставлю все вигране плюс свою сотню. Чи виграю, чи програю, йду. Отже, моя ставка... вісімсот. Ви тримаєте, Карачапов?

Карачапов жмурить око від диму цигарки і здає карти. Його обличчя киргизьке, смугляве, з полиском, неначе погано почищене ваксою, непорушне й серйозне. Це значить, що в ньому гарчить жадність. Йому

хочеться загребти мої гроші. Вузькі, пукаті, прикриті млявими повіками, очі дивляться в стіл.

Сосницький потягається і протяжно позіхає, занадто широко, як мені здається, розтягаючи свій масний, великий рот. Він хоче показати, що все йде як слід. Добре.

Я виграю.

— Бачиш, Дмитре, як треба грати? Ну, бувайте, мої панове!

В передпокою, одягаючись, я дивлюсь у дзеркало. Поруч зо мною стоїть Нечипоренко, і в дзеркалі мені видно, що я на цілу голову вищий від нього. Він короткий, куций, з круглою головою; я — довгий, чорний, з довгастим лицем, гострою борідкою й густими бровами, похожими на дві лахматі гусені. Ніс у мене не кирпатий, а качиний, широкий і плескуватий на кінці, з довгими ніздрями. За все лице й постать мене називають Мефістофелем, а за ніс — Кирпатим Мефістофелем.

Нечипоренко натяга поганеньке, кремового кольору, пальтечко, підіймає комір і чекає на мене, тримаючи в руці круглу шапку рудого, собачого кольору. Коли я одягаю циліндра, що довгою строгою смугою відбиває світло електрики, я видаюся велетнем поруч із Нечипоренком.

— А вам не було занадто тепло в Сибіру в цьому пальті? — киваю я Нечипоренкові на його легесеньке пальто, натягаючи рукавички.

Нечипоренко знов не то вихиляється, не то потягається і, сміючись, говорить:

— Е, там у мене шубка була! Тут треба було трошки, тее-то як його, заставити, значиться...

Він любить називати деякі речі зменшеним ім'ям: шубка, жіночка, діточки, грошенята.

На вулиці запах весни чується дразливо-гостро. Над бульваром повисла безвуха, лиса голова місяця й розсіяно усміхається. Тополі, як два ряди величезних віників, стоять непорушно. Крізь прозорі вершечки їх видно блакитно-сріблясті хмаринки. Внизу під тополями брешуть балабайки, й хіхікають незримі парочки. Побіч тротуару дзюркотить вода, а на бруку ще лежить брудний, потовчений сніг, подібний до шоколадної халви.

— Так-так, от уже й весна!.. — зідхає Нечипоренко.

Я почуваю, що він це говорить тільки для того, щоб почати розмову про роботу.

Я переходжу на бульвар і сідаю на лавочку, нічого не кажучи Нечипоренкові й не питаючи його, чи хоче він сидіти.

— Атож, атож, весна, — кажу я. — Чудесна пора. А пам'ятаєте, як ми колись у таку пору революцію «пустили»? Так-так. Ну, так значиться роботу? Чудесно, можна. Це можна. Що ж ми вам придумаємо? Тільки от що, голубчику: я вже з вас наперед візьму слово, що ви триматимете в секреті нашу розмову. Діло наше, знаєте, професіональне, адвокатське. Людина ви, я знаю, конспіративна, але попередити треба.

Місяць одсунувся до будинків і звідти дивиться мені в лице. Пахне мокрими кущами та торішнім листям. Голова горить від безсонної ночі. Соня чекає на мене. Тепер ще нема восьмої, значить, Андрійко ще не спить.

— Я не розумію... А втім, даю, розуміється, слово.

— От і добре. Значить, даєте. Ну от. А роботу поки що ми вам примудруємо таку. Часово, звичайна річ, так, щоб перебитись. Знання ніякого не треба. Так би мовити, дипломатичного характеру. Треба, розумієте, поїхати в один город і вмовити одного чоловіка, що абсолютної істини на світі немає і що світ є не що інше, як тільки наша уява. Простішими словами, дорогий мій, треба, щоб цей чоловічок змалював на суді деякі речі так, як ми їх уявляємо собі. А щоб це легше було зробити йому, ви допоможете йому. Це все ж таки праця — направляти свою уяву по іншому напрямку. А кожна праця оплачується. Агітатор із вас добрий, і вам це легко буде зробити. Як ви на це, га?

— Себто, як же це?!

— Що саме? Ви про віщо?

Нема нічого більш зворушливого, як оця настовбурченість чесноти. З самого початку свого падіння.

— Ні, ви це серйозно?!

— Цілком серйозно, голубе. А що таке? Можете взяти на себе це доручення?

Нечипоренко раптом поривчасто підводиться й говорить поважним, колишнім своїм тоном, тим самим, яким колись давав мені прикази у справах організації.

— Слухайте, товаришу Антоне (мене, в дійсності, звать Яковом), — коли це жарт, то я знаходжу, що він досить дурний. Коли ж серйозно,

то... то...

Він не знаходить слова, яке відповідало б його почуванням.

— Та що таке, любчику? Які жарти? Цілком серйозно. Ага, я ще забув сказати: гонорар вам я можу запропонувати триста карбованців за вдатне виконання і сто за невдатне. Видатки, звичайно, на мій кошт, їхати якомога швидше.

Триста карбованців для чесноти при голодних очах і діточках — це поважний удар їй. Нечипоренко посміхається.

— Одначе цього я не сподівався, Чого-чого, а цього не сподівався навіть од вас.

— Ну, голубчику, я не маю часу. Ви подумайте і приходьте з відповіддю. Тільки швидше. Бувайте!

Я встаю і злегка підіймаю циліндра.

— Здорово! — з непорозумінням говорить Нечипоренко. Він одсуває свою собачу шапку на потилицю й невідривно дивиться на мене. Я хитаю головою й іду вгору бульваром. На лавах, по тім боці, що в затінку, кудовчаться темними купками людські постаті. Я згадую, що сьогодні неділя.

Іду довго, але кроків за собою не чую. Нечипоренко стоїть на місці, чи, напнувши шапку по самі очі, спішить до своєї «жіночки» швидше розказати про все, що чула й бачила його чесна душа.

...

Андрійко сидить у їдальні за столом і, схилиючи голову то на праве плече, то на ліве, поклавши язика на верхню губу, розмальовує кольоровими олівцями якийсь краєвид.

Соня лежить у кріслі-гойдалці й читає. Побачивши мене, вона спокійно пускає книгу на коліна й питає:

— Чай питимеш?

Андрійко робить останній штрих, схоплюється й підбігає до мене. Я почуваю, як м'якнуть мені ноги від його дотиків. Підхоплюю його під пахви й високо підношу догори. Руки мої чують ніжну теплоту його тіла, й мені знову здається, що я злитий з ним, і що відірватись од нього буде для мене фізично боляче.

— Вище, дядю Яша, вище! — кричить згори Андрійко і здіймає руки, намагаючись дістати до стелі.

— Ти його упустиш... — сухо кидає Соня.

— Дядю Яша, ще, ще трошки!

Але я спускаю його на землю й, держучи за руку, сідаю за стіл.

— Ну, як справи, малий?

— Та нічогенько. А в одного хлопчика сьогодні знайшли табак у кишені. Второкласник. Його виженуть. Глупо за таку дурницю виключати хлопчину. Правда, дядю Яша?

Я боюсь, що на моїм лиці занадто виразно помітно моє почування й, посміхаючись, кажу:

— А звичайно, звичайно. Чорт зна, що таке!

— Ей, дядю, ти знову смієшся! Я не хочу. Я з тобою серйозно, а ти... Коли я буду у другому класі, я теж куритиму!

— А тепер не куриш?

— Тепер іще рано, — поважно говорить він.

Так, він викапана мати. Ті ж самі голубовато-сірі очі, тільки не такі сухі та жорсткі, те ж саме пукате, як бік чайника, чоло, гостре підборіддя, біляве, невитке волосся. Ніс неправильний. І сьогодні мені здається, що в ньому є щось качине, плескувате. Глибоке хвилювання та ніжність обхоплюють мене.

Я кашляю, закурюю й кажу Соні:

— Ти дуже сердишся?

— За віщо? — байдуже кидає вона, тримаючи руку на крані самовара. Потім закручує його й підсуває мені склянку міцного чаю, такого, який я люблю.

— Ну, за віщо... Але, бачиш, нема гірше, як грати у своїй кумпанії. Все дають один одному відігратися. Та так тягнеться доти, поки всі не потомляться...

Андрійко тягне руку, хоче піти. Я обіймаю його й садовлю собі на коліна. Він задоволений і зараз же починає нишпорити по моїх кишенях.

— Андрійку, тобі час спати... — каже Соня.

— Ну, ма-амо! Ти раз у раз, як приходить дядя Яша, женеш мене спати. А ще дев'ятої години немає.

Знайомий біль і жаль до себе вколюють мене.

— Так, правда, йди, хлопче, спати, йди...

А от же є якась підла насолода в цьому болю!

Соня, здається, розуміє мене, бо насмішкувато посміхається й підходить до нас.

— Ти повинен бути вже в ліжку в дев'ятій годині. Поки вмиєшся, роздягнешся... Йди, скажи Фені, хай допоможе тобі. Прощайся з Яковом Васильовичем та йди.

Андрійко помалу злазить із моїх колін і, коли вже стоїть долі, простягає мені руку. Я усміхаюсь, потискаю її й випускаю. Андрійко цілує матір і виходить.

Соня сідає проти мене, становить лікті на стіл і, з'єднавши кінці пальців, говорить:

— Мені, Якове, треба побалакати з тобою.

Коли за дверима їдальні зникає маленька постать, я стаю самим собою. Присуваю попільничку, закладаю ногу на ногу й одкидаюся на спинку стільця.

— Слухаю з охотою.

— Я прохала б серйозніше вислухати.

— Серйозніший од мене може бути хіба тільки ідейний вегетаріанець.

Соня деякий час мовчить, немов би занята своїми пальцями. Ніс у неї не Андрійків — правильний, сухуватий, з рожевими, рухливими ніздрями. В Сосницького теж не Андрійків — м'ясистий, важкий; ніздрі, неначе цвяшком проткнуті. Мені здається, найвірніше дзеркало душі людини не очі, як гадають, а ніс. Бувають носи добрі, злі; м'які, тверді; важкі, легковажні; хитрі, простодушні.

Соня зводить на мене Андрійкові голубовато-сірі очі й тихо говорить:

— Не ходи до нас.

Всередині штовхає мені щось боляче, але я, не перестаючи посміхатись, злегка дивуюсь і кажу:

— Досить несподівана гречність. Чому ж то так?

— Гречности покиньмо. Тому, що твоє... тому, що ти погано впливаєш на всіх нас. Дмитро при тобі розпускається, нервується. Андрійко стає неслухняним, вередливим. Я також нелегко почуваю себе з тобою. Краще нам не бачитись.

Я мовчу. Ніс у Соні від хвилювання блідне, й губи стають іще тоншими, лице робиться сухим, колючим. Тепер видно, що їй двадцять дев'ять літ, а то й більше.

Мені власне треба б устати й піти.

— Чу-удно... — кажу я, струшуючи попел із цигарки

й роздрібнюючи кінцем цигарки сіреньку грудочку. — Чу-удно. А я гадав собі, що впливаю на вас якнайблаготворніше. Друг дому. У справжньому смислі цього слова, без лапок!..

— Ти, мабуть, не від того, щоб і в лапках бути другом?

Злість її не зовсім зрозуміла.

Соня поривчасто змахує руки з столу й нервово чепурить волосся. На мене не дивиться, але я почуваю, що вона чекає відповіді на ці слова. Яюсь особливо чекає.

— Через що ж раптом така постанова? Цілий рік буваю, й нічого, і... так несподівано?..

Строго похмурює свої милі, широкі брови й, дивлячись убік, вже майже спокійним, звичайним сухим тоном каже:

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ